

Maciej Żuczkowski

Kazimierz Pużak

„Ktokolwiek będzie szukał uosobienia epoki 1939–1945, jakie znalazł w osobie [Romualda] Traugutta rok 1863, wzrok jego musi się zatrzymać na krępej, pochylonej nieco postaci Kazimierza Pużaka, który był głównym budowniczym Polski Podziemnej i mimo klęsk wytrwał do końca w wierności dla swego dzieła, przypieczętowując je ofiarą swego życia”¹.

Kazimierz Pużak urodził się 26 sierpnia 1883 r. w Tarnopolu. Był synem Wojciecha i Marceli z domu Hrycyn. Już w tarnopolskim gimnazjum zaangażował się w działalność o charakterze niepodległościowo-socjalistycznym. Po maturze podjął studia na Wydziale Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Lwowskiego, jednak po wybuchu rewolucji 1905 r. w Kongresówce przekroczył granicę zaboru rosyjskiego i pod pseudonimami „Popielec” oraz „Siciński” rozpoczął działalność w Polskiej Partii Socjalistycznej. Po klęsce rewolucji był jednym z nielicznych działaczy partyjnych, którzy pozostali w zaborze rosyjskim.

W 1909 r. wraz z Henrykiem Minkiewiczem wykonał w Rzymie partyjny wyrok śmierci na Albinie Tarantowiczu, byłym członku Organizacji Bojowej PPS i agencie carskiej ochrony. Pużaka aresztowano w Łodzi w kwietniu 1911 r. Po dwóch latach śledztwa został skazany na osiem lat ciężkich robót i osiedlenie na Syberii. Karę odbywał w więzieniach w Warszawie i Piotrogradzie, a od 1915 r. w twierdzy Szlisselburg. Zwolniony po rewolucji lutowej, włączył się w działalność petersburskiej grupy PPS. Po kilku miesiącach wszedł do Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS w Rosji.

W kolejnych miesiącach redagował wydawany w Piotrogradzie „Głos Robotnika i Żołnierza”, starał się o uzyskanie zgody bolszewickich przywódców

¹ Z. Zaremba, *Wojna i konspiracja*, Kraków 1991, s. 402.

na utworzenie oddziałów polskich, a także interweniował u Feliksa Dzierżyńskiego w sprawie aresztowanych Polaków, m.in. Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego².

W październiku 1918 r. powrócił do Polski, a trzy miesiące później został posłem na Sejm Ustawodawczy z listy PPS. W izbie niższej parlamentu zasiadał nieprzerwanie do 1935 r., kiedy to – po zmianie ordynacji wyborczej – PPS podjęła decyzję o zbojkotowaniu wyborów. W działalności parlamentarnej Pużak koncentrował się na kwestiach społecznych.

W kwietniu 1919 r. i ponownie w lipcu 1921 r. został wybrany do Rady Naczelnej PPS, w której aż do 1939 r. pełnił funkcję sekretarza generalnego (okresowo także skarbnika). W czasie wojny polsko-bolszewickiej początkowo domagał się jej natychmiastowego zakończenia na zasadzie samostanowienia narodów, jednakże latem 1920 r., w okresie bezpośredniego zagrożenia Polski, poparł wnioski w sprawie udziału PPS w rządzie koalicyjnym Wincentego Witosa i został zastępcą przewodniczącego Wydziału Wojskowego CKW PPS, który zajmował się werbunkiem ochotników do Wojska Polskiego.

W czasie przewrotu majowego PPS opowiedziała się po stronie Józefa Piłsudskiego, wkrótce jednak przeszła na stronę opozycji parlamentarnej. Jesienią 1929 r. Pużak znalazł się w Komitecie organizacyjnym Centrolewu. Inaczej niż kilkunastu przywódców tej koalicji, nie został aresztowany. W kontaktach z rządem sanacyjnym starał się unikać zadrażnień, uważając, że prowadzą one tylko do dalszego osłabienia partii. Jednocześnie zdecydowanie odrzucał jakąkolwiek współpracę PPS z ruchem komunistycznym, którego wywrotową działalność uważał za godzącą w niepodległość Polski. Znacznie bliższa była mu idea współpracy ze Stronnictwem Ludowym i lewym skrzydłem obozu sanacyjnego.

Dostrzegając zmianę sytuacji politycznej po dojściu Adolfa Hitlera do władzy w Niemczech, Pużak wraz z wąskim gronem działaczy już w 1934 r. rozpoczął przygotowania do konspiracyjnego funkcjonowania PPS na wypadek wojny, a od wiosny 1939 r. wraz z partyjnym kolegą Tomaszem Arciszewskim i we współpracy z oficerami Wojska Polskiego oddelegowanymi do tego zadania zajmował się formowaniem trójek dywersyjnych złożonych z zaufanych działaczy PPS.

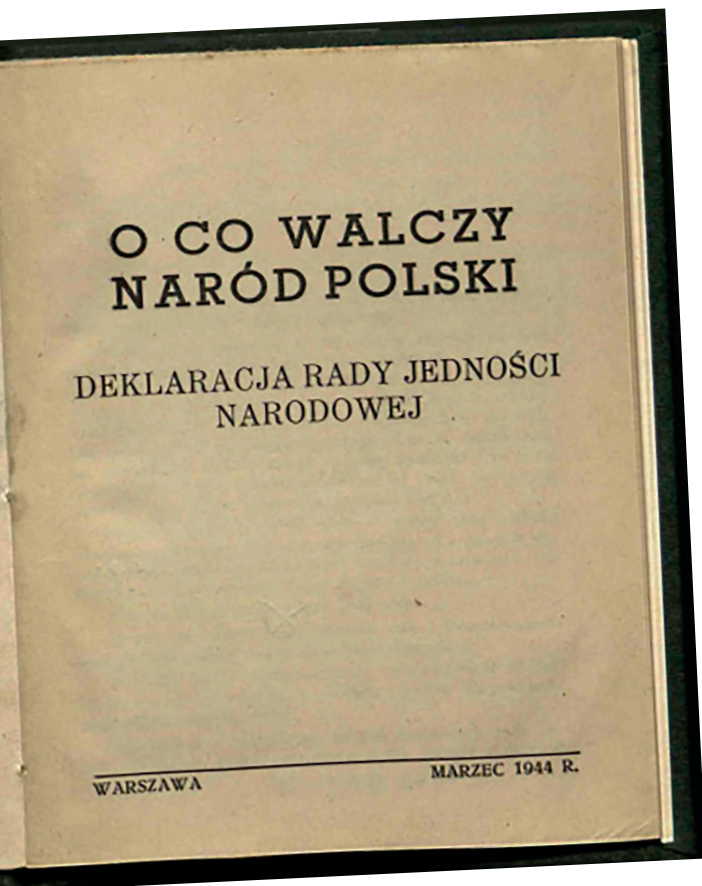
² Pużak Kazimierz, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, s. 506.

Przeciwko Niemcom

Po niemieckiej agresji na Polskę nie opuścił Warszawy mimo propozycji ewakuacji. Do 17 września, kiedy to zachorował na czerwonkę, urzędował w siedzibie partii i uczestniczył w rozmowach z władzami wojskowymi w sprawie udziału robotników w obronie stolicy. Po jej kapitulacji wraz z Zygmuntem Zarembą, Arciszewskim i kilkoma innymi działaczami warszawskich struktur PPS podjął działania, które w połowie października 1939 r. doprowadziły do powstania konspiracyjnej organizacji socjalistycznej Wolność – Równość – Niepodległość. W WRN, powszechnie uznawanej za wojenną emanację PPS, Pużak objął stanowisko sekretarza generalnego, od początku optując za budowę organizacji o charakterze kadrowym. To on był odpowiedzialny za wprowadzenie w WRN niezwykle restrykcyjnych zasad bezpieczeństwa, dzięki którym partia w okresie okupacji niemieckiej poniosła bardzo niewielkie straty w ścisłym kierownictwie. W działalności konspiracyjnej Pużak najczęściej posługiwał się pseudonimami: Grzegorz, Bazyli, Seret, Kazimierz Bazylewski, Styczeń.

Kierownicza rola Pużaka w nowo powstałej organizacji została zatwierdzona w czasie konferencji w Helenowie w połowie listopada 1939 r. Zdecydowano tam również o powstaniu pionu wojskowego WRN – Gwardii Ludowej (w połowie 1944 r. nazwę organizacji zmieniono na Oddziały Wojskowe Powstańczego Pogotowia Socjalistów), której komendantem został Pużak, a która na zasadach autonomii już na początku 1940 r. podporządkowała się Związkowi Walki Zbrojnej.

W lutym 1940 r. Pużak wszedł w skład Politycznego Komitetu Porozumiewawczego, krajowego zaplecza Rządu RP na Uchodźstwie, skupiającego przedstawicieli najważniejszych konspiracyjnych stronnictw politycznych. Z racji swojego wieku i doświadczenia został wybrany na przewodniczącego tego gremium. W lipcu 1940 r. był jednym z inicjatorów powołania Zbiorowej Delegatury Rządu na Kraj, która jednak wobec sprzeciwu premiera gen. Władysława Sikorskiego uległa samorozwiązaniu już we wrześniu. W rezultacie reaktywowano Polityczny Komitet Porozumiewawczy. Pużak sprzeciwiał się próbom jednostronnego narzucenia krajowi decyzji politycznych przez premiera, gdyż jak zauważył inny socjalista Adam Ciołkosz, jego zdaniem kierownictwo narodu znajdowało się w kraju, na emigracji byli tylko rzecznicy interesów na-

rodowych³. Pużak dążył również, w myśl swoich przedwojennych założeń, do zacieśnienia współpracy między socjalistami a ludowcami. Dlatego kategorycznie sprzeciwiał się nominacji Cyryła Ratajskiego, którego uważał za przedstawiciela prawicy, na Delegata Rządu na Kraj. Popierał natomiast kandydaturę Jana Piekałkiewicza ze Stronnictwa Ludowego i Józefa Cyrankiewicza z WRN na jego zastępcę.

W zmienionych realiach politycznych po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej oraz podpisaniu umowy Sikorski-Majski, 10 września 1941 r. Pużak zgłosił Delegatowi Rządu RP

na Kraj czasowe wstrzymanie się WRN od udziału w Politycznym Komitecie Porozumiewawczym. Oficjalnym powodem był brak wspólnej platformy ideowo-politycznej dotyczącej wizji przyszłej Polski.

Faktycznie jednak decyzję kierownictwa WRN, a zatem Pużaka i Zaremby, należy uznać za próbę wymuszenia na premierze, Delegacie Rządu RP na Kraj, Politycznym Komitecie Porozumiewawczym i SL realizacji zarysowanego powyżej programu. Zakończyła się ona niepowodzeniem głównie z powodu powstania w tym czasie organizacji Polskich Socjalistów, jednoczącej drobne, funkcjonujące poza WRN, konspiracyjne grupy lewicy socjalistycznej. Wkrótce potem członkowie tej organizacji, znacznie słabsi od WRN, a także bardziej ulegli wobec SL i rządu, zostali zaproszeni do Politycznego Komitetu Porozumiewawczego. W tym czasie Pużak napisał broszurę *Pięćdziesięciolecie Polskiej Partii Socjalistycznej*, która ukazała się nakładem WRN.

³ A. Ciołkosz, *Ludzie PPS*, Londyn 1991, s. 102.

Począwszy od wiosny 1942 r. kierownictwo WRN, uświadomiwszy sobie nieskuteczność swojej polityki, podjęło wielotorowe działania mające na celu powrót do porozumienia stronnictw. Jednocześnie prowadzono rozmowy zjednoczeniowe z PS, które w 1943 r. doprowadziły do rozłamu w PS i podporządkowania się WRN. Zbiegło się to z powrotem Pużaka do Politycznego Komitetu Porozumiewawczego, który stał się możliwy dopiero po aresztowaniu Delegata Rządu Piekalkiewicza. W ciągu kilku kolejnych miesięcy Pużakowi udało się doprowadzić do podpisania 15 sierpnia 1943 r. Deklaracji Porozumienia Politycznego Czterech Stronnictw, która zarówno formułowała cele wojenne Polski, jak i zakładała utworzenie konspiracyjnej namiastki parlamentu – Rady Jedności Narodowej. Zawierała także deklarację współdziałania stronnictw co najmniej do czasu wyborów. Po powołaniu RJN Pużak został jej przewodniczącym. Na tym stanowisku był współautorem jej manifestu programowego *O co walczy naród polski*. W czerwcu 1944 r. Pużak odrzucił propozycję emigracyjnego prezydenta Władysława Raczkiewicza, który chciał mianować go swoim następcą. Doświadczony socjalista stwierdził, że zamierza wytrwać do końca na powierzonych mu stanowiskach.

Jako przewodniczący RJN Pużak miał razem z Delegatem Rządu RP na Kraj oraz Dowódcą AK podjąć decyzję o terminie wybuchu Powstania Warszawskiego. Z niewyjaśnionych do końca powodów nie uczestniczył jednak w decydującej naradzie, a decyzję podjętą przez Jana Stanisława Jankowskiego i gen. Tadeusza Komorowskiego „Bora” zaakceptował po fakcie. Uczynił to, mimo że żywił poważne zastrzeżenia co do sensu walki. W czasie powstania początkowo przebywał na Starym Mieście, a następnie w nocy z 25 na 26 sierpnia kanałami przeszedł do Śródmieścia, gdzie pozostał do kapitulacji. Wraz z Delegatem Rządu i Dowódcą AK przez cały okres walk starał się organizować funkcjonowanie wyzwolonej części Warszawy oraz zabiegał o pomoc militarną dla walczących. Po kapitulacji opuścił miasto wraz z ludnością cywilną i przebywał m.in. w Piotrkowie Trybunalskim.

Ofiara komunistów

Wiosną 1945 r. wraz z kierownictwem PPS (WRN powróciła do tej nazwy w czerwcu 1944 r.) zaakceptował postanowienia konferencji jałtańskiej, w swoich wspomnieniach nazywając je jednak „aktem krzywdy, wyrządzonej Polsce,

Proces byłych działaczy WRN przed Rejonowym Sądem Wojskowym w Warszawie, maj 1948 r.; na pierwszym planie od lewej: Józef Dzięgielewski (podparty na ręce) i Tadeusz Szturm de Sztrem, w środkowym rzędzie: Wiktor Krawczyk i Ludwik Cohn (na prawo od żołnierza), z tyłu Kazimierz Pużak (między dwoma strażnikami). Fot. AIPN

krzywdy, której nasz naród [...] nie może zapomnieć [...]”⁴. Pod koniec marca – mimo braku zaufania do ZSRS – z poczucia obowiązku zdecydował się wraz z innymi przywódcami Polskiego Państwa Podziemnego wziąć udział w rozmowach z przedstawicielami władz sowieckich w Pruszkowie. Został tam aresztowany i przewieziony do Moskwy, gdzie w procesie Szesnastu w czerwcu 1945 r. skazano go na półtora roku pozbawienia wolności. Po czterech miesiącach został amnestionowany i w listopadzie wrócił do Polski. W tym czasie napisał wspomnienia, które pierwszy raz ukazały się drukiem dopiero trzydzieści lat później. Utrzymywał również kontakt z niewielkim gronem byłych działaczy WRN.

Na początku czerwca 1947 r. został aresztowany przez UB. W trakcie procesu toczącego się od 5 do 19 listopada 1948 r. przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Warszawie odrzucił wszystkie zarzuty. W ostatnim zaś słowie prosił, by za

⁴ K. Pużak, *Wspomnienia 1939–1945*, Łomianki 2012, s. 138.

cenę jego wyroku obniżyć wyroki innym oskarżonym⁵. Ostatecznie został skazany na dziesięć lat więzienia, na mocy amnestii wyrok skrócono mu do pięciu lat. Karę odbywał w więzieniu w Rawiczu. Tam też zmarł w szpitalu więziennym

» **Pużak został przewodniczącym Rady Jedności Narodowej – konspiracyjnej namiastki parlamentu. W czerwcu 1944 r., gdy Armia Czerwona była coraz bliżej Warszawy, stwierdził, że zamierza wytrwać do końca na powierzonych mu stanowiskach.**»

30 kwietnia 1950 r. w do dzisiaj niewyjaśnionych okolicznościach⁶. Został pochowany 5 maja na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Pogrzeb, wskutek nacisków Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, odbył się o 8.00 rano.

Sąd Najwyższy 19 kwietnia 1989 r. uniewinnił Pużaka. Polityk PPS został odznaczony Krzyżem Niepodległości z Mieczami, a także Krzyżem Srebrnym Orderu *Virtuti Militari* V klasy⁷. Prezydent Aleksander Kwaśniewski 11 listopada 1996 r. nadał mu Order Orła Białego. Córka Maria odmówiła jednak odebrania odznaczenia. Dopiero 7 lipca 2009 r. order został przekazany najbliższej rodzinie przez Jana Olszewskiego – wówczas doradcę prezydenta Lecha Kaczyńskiego⁸

⁵ R. Kruszewski, W. Tycner, *Proces Kazimierza Pużaka, Prezydenta Podziemnego Państwa Polskiego*, Warszawa 1992, s. 98.

⁶ Zob. M. Panecki, *Kazimierz Pużak (1883–1950). Biografia polityczna*, Warszawa 2010, s. 167–168.

⁷ Nr wniosku 12775; G. Łukomski, B. Polak, S. Suchcitz, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945*, Koszalin 1997, s. 489.

⁸ M. Panecki, *Kazimierz Pużak...*, s. 174.

Maciej Żuczowski (ur. 1984) – historyk, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie. Autor książek: *Generał brygady Antoni Chruściel (1895–1960)* (2015); *Socjalistyczne Bataliony Śmierci i organizacje polityczne konspiracji socjalistycznej* (2015); *Kontrywiad Armii Krajowej* (2016); (z Grzegorzem Rutkowskim) *Akcja „Burza”* (2018); (z Tomaszem Sudotem) *Major Hieronim Dekutowski „Zapora” (1918–1949)* (2018); (z Danielem Koresiem) *Samoobrona na Wołyniu i 27. Dywizja Piechoty Armii Krajowej* (2018) i in.